

YANGI O'ZBEKISTONNING YANGI PSIXOLOGIYASI VA AYNI YOSHLARNING
PSIXOLOGIK MA'LUM HOLATLARI

Rasuljonova Mohinur Bahodir qizi

Namangan davlat universiteti pedagogika psixologiya fakulteti 4-kurs talabasi

Annotatsiya: *Ushbu maqolada shaxs rivojlanishidagi murakkab davrlardan biri bo'lgan o'smirlilik davri, hamda unda uchrashi mumkin bo'lgan deviant xulq-atvor haqida fikr yuritilgan. Shuning bilan birga, maqolada omma psixologiyasi sohasi ko'pincha murakkab tizimlar va bir nechta mexanizmlardan foydalanish orqali o'zgarishlarni yaratishga urinishlar bilan shug'ullanadi. Bu tadqiqotchilarga kontekstual omillar va ishtirokchilarning tadqiqot harakatlarida ko'proq ishtirok etishlari haqida fikr yuritishning yangi usullarini taqdim etadi.*

Kalit so'zlar: *Empirik ma'lumotlar, ommaviy munosabat, perspektivizm o'smirlilik, organik, psixotik, nasliy buzqlik, delikvent, addiktiv, pataxarakterologik, psixopatologik.*

Shaxs rivojlanishida eng og'ir va murakkab davrlardan biri bu o'smirlilik davridir. Shaxsning qadriyatlarini, e'tiqodi, ideallari va ijtimoiy yo'nalganligi shakllanadigan ushbu davr og'ishgan xulq-atvor ko'rinishlarining namoyon bo'lishi uchun ham eng qulay davr hisoblanadi. Shuning uchun ham o'smirlarda deviant xulq shakllanishining psixologik xususiyatini tadqiq qilish va o'rganish katta ahamiyat kasb etadi¹.

O'smirlilik – bu harakterning shakllanish davri. Aynan shu davrda atrof-muhitning ta'siri juda katta kuchga ega. O'smirlilik 10-11 yoshdan 15 yoshgacha bo'lgan rivojlanish davri bo'lib, u bolaning bolalikdan kattalikka o'tish boshlanishiga to'g'ri keladi va “o'smirlilik inqirozi” kabi tushuncha bilan tavsiflanadi. O'smirlilik inqirozi tashqi (ta'lim faoliyati tabiatining o'zgarishi, kattalar tomonidan talablar birligining yo'qligi, bolaning ijtimoiy holatining o'zgarishi va boshqalar) va ichki (biologik va psixologik determinantlar) old shartlar bilan tavsiflanadi. O'smirlarda og'ishlar giyohvandlik, o'z joniga qasd qilish, dissotsial shakllarda, shuningdek, giperkinestik kasalliklarda, oilada cheklangan xatti-harakatlarning buzilishida, jinsiy og'ishlarda va boshqalarda namoyon bo'ladi. O'smirning xulq-atvori uning harakterini shakllantirishning murakkab jarayonining tashqi ko'rinishidir. Jiddiy xulq-atvor buzilishlari, odatda, bu jarayondagi og'ishlar bilan bog'liq. Ko'inchalik bolalarning hissiy rivojlanishi buziladi va xatti-harakati qiyinlashadi. Shu munosabat bilan psixologik, rivojlanishning asoratlari ko'pincha yuzaga keladi va bu asoratlarning aksariyati psixologik kasalliklar alomati emas, balki normadan chetga chiqishdir. Deviant xulq-atvor o'smirlar orasida tarqalishi 40-65% ni tashkil qiladi.

Sotsiologiya va psixologiyaning o'zaro intilishlari XIX asr o'rtalarida amalga

oshdi va falsafiy bilimlar kanonlarida yaratilgan to'g'ri ijtimoiy-psixologik bilimlarning ilk shakllariga hayot baxsh etdi, ijtimoiy psixologiya esa tavsifiy fan xarakterini oldi. Odatda, uchta eng muhim nazariya ajralib turadi:

1. Xalqlar psixologiyasi.
2. Omma psixologiyasi.
3. Ijtimoiy xulq-atvor instinktlari nazariyasi.

Xalqlar psixologiyasi nazariyasi ijtimoiy psixologik nazariya sifatida XIX asrning o'rtalarida Germaniyada shakllandi. Undagi asosiy g'oya shu ediki, ayrim individlardan yuqori turadigan ruh mavjud bo'lib, bu ruh o'zidan ham yuqori turadigan ilohiy yaxlitlikka bo'ysunadi. Bu ilohiy yaxlitlik esa xalq yoki millatdir. Ayrim individlar ana shu yaxlitlikning bo'laklari bo'lib, ular bu ruhga bo'ysunadilar. Ya'ni, shaxs bilan jamiyat o'rtasidagi qarama-qarshilik muammosi jamiyat foydasiga hal qilinadi. Bu nazariyaning tarixiy-mafkuraviy asosi bo'lib, Gegel falsafasi va nemis romantizmi xizmat qilgan. «Xalqlar psixologiyasi» iborasi birinchi marta faylasuf M.Lasarus hamda tilshunos G.Shteyntallarning «Xalqlar psixologiyasi to'g'risida kirish so'zi» kitobida ifodalab berilgan: «Tarixni yurgizuvchi asosiy kuch bu xalq yoki shu yaxlitlikning ruhi bo'lib, bu ruh san'atda, dinda, tilda, afsonalarda, an'analarda o'z aksini topadi. Individning ongi shu yaxlitlikning mahsuli bo'lib, ularning yig'indisi o'z navbatida xalq ongini tashkil etadi. Xalqlar psixologiyasining vazifasi xalq ruhi mohiyatini o'rganish, xalq ruhiyati qonunlarini ochish, xalq psixologiyasiga oid bo'lgan o'ziga xos xususiyatlarning paydo bo'lishi va yo'nalishini tushuntirib berishdir». Ushbu kitobda mualliflar shaxs bilan jamiyat munosabati xususida quyidagi mulohazalarini bayon etadilar: «Odam o'z mohiyati jihatidan ijtimoiy mavjudot bo'lib, u jamiyat hayoti bilan uzviy bog'liq, chunki u o'ziga o'xshashlarga qarab rivojlanadi, boshqalarga taqlid qilib harakat qiladi va ular ta'qibidan qochadi...». Xalqlar psixologiyasining asoschilari faqat nazariy mulohazalar yuritish bilan cheklanadilar, chunki ularda o'z fikrlarini isbot qilish uchun tadqiqot ishlari yo'q edi.

O'quvchilar xulq-atvoridagi salbiy og'ishlar borasida olimlar bir qator tipologiyalarni yaratishgan. Quyida psixolog V.Klanynning o'smirlardagi salbiy og'ishlarga oid qarashlariga to'xtalib o'tamiz.

1. “Esi past”. O'smirlarning xulq-atvorida sho'xlik, yoqimsiz xatti-harakatlar yetakchilik qiladi. Uyga kech kelish, aldash, ta'lim muassasasidagi har xil nizoli vaziyatni kelib chiqishiga sababchi bo'lishlari, kinoga biletsiz kirishlari, doim janjallashish, atrofdagilarni ko'nglini qoldirish, narkotikni tatib ko'rishga moyil bo'lishlari.

2. “Ota-onaning dushmani”. Bu toifadagi o'smirlar o'z xatti-harakatlari bilan ota-onalarini qiyin holatga qoldiradilar, ularga norozilik hissini ochiq oydin bildiradilar. Ular ota-onasini munosabatini tushunmaydilar. Bu davrda salbiy hislari ortib boradi.

3. “Axloqsiz bola”. Bunday o'smirlar asotsial yo'nalishga ega. Ularning

hissiy va intellektual taraqqiyotida oʻzgarishlar yoʻq, xulq-atvorida ham yaqqol oʻzgarish kuzatilmaydi. Ularda qonunbuzarlar bilan aloqada boʻlishga moyillik bor. Bu holat bolaga nisbatan oiladagi eʼtiborsizlik yoki nomaqbul oilada tarbiya topganligi zamirida vujudga kelishi mumkin.

4. “Organik”. Bu toifadagi bolalarda miyaning lat yeyishi yoki aqliy taraqqiyotida ortda qolish yuzaga keladi. Bu esa tartib-intizomni hamda xulq-atvorning buzilishiga olib keladi. Bunda bolalar koʻpincha oʻz tengdoshlari bilan janjallashadilar.

5. “Psixotiklar”. Aqliy yetilmagan, kasalmand bolalar boʻlib, ular uchun gallyutsinatsiya, jinoiy harakatlardan hursand boʻlish, buzgʻunchi fikrlar hukmronlik qiladi.

6. “Nasliy buzuqlik”. Bu toifadagilar birlamchi psixopatlar hisoblanadilar. Ular uchun jinoiy xatti-harakat qilish odatiy holga aylanadi. Nasliy buzuqlarda xatti-harakatlar ilk yoshdayoq namoyon boʻladi. Ularda masʼuliyat hissi yoʻq va ishonib boʻlmaydi. Ularni tuzatish va yordam koʻrsatish ancha mushkuldir².

Oʻsmirning deviant xatti-harakatlarini tasniflashning bir nechta variantlari mavjud. Tibbiy yondashuv doirasida rus psixiatri, psixoterapevti va patopsixologi V.D.Mendelevich tomonidan taklif qilingan tipologiya keng tarqalgan. U voqelik bilan oʻzaro taʼsir qilish usullariga, ijtimoiy meʼyorlarning buzilishi tabiatiga asolanadi:

- Delikvent tip. Jinoiy deb hisoblangan harakatlar: oʻgʻirlik, talonchilik, zoʻravonlik kabilar kiradi.

- Addiktiv tip. Haqiqatdan qochish, kuchli his-tuygʻularni saqlab qolish istagi shakllanadi. Sunʼiy ravishda oʻsmirlar oʻzlarining ruhiy holatida oʻzgarishlarga erishadilar, ular: kimyoviy moddalardan foydalanadilar (alkogolizm, giyohvandlik taksikomaniya), diqqatlarni maʼlum stimullarga, harakatlar (trans, mastrubatsiya)ga qaratadilar.

- Patoxarakterologik tip. Xulq-atvor taʼlim jarayonida shakllangan patologik karakter belgilari bilan belgilanadi. Bu guruhga karakter urgʻusi – psixopatiya (gisteroid, schizoid, epileptoid va boshqalar) kiradi.

- Psixopatologik tip. Oʻsmirning xulq-atvor reaksiyalari psixopatologik sindromlarning namoyon boʻlishi va ruhiy kasallik belgilaridir. Misol uchun: apatiya – depressiya alomati, gipomaniya – bipolyar buzilishning namoyonidir.

- Giperpatiya. Iqtidor, isteʼdod, daho meʼyordan chetga chiqadigan harakatlarda namoyon boʻladi.

Oʻsmirlikdagi ogʻishlar aniq ifodalangan bosqichga ega emas. Rivojlanish yagona ogʻish harakatlaridan muntazam takrorlanadigan harakatlarga, uyushgan faoliyatga, turmush tarziga oʻtadi. Taraqqiyot bir necha hafta, oy, yil davom etishi mumkin.

Tadqiqotchi K.E.Igoshevning ta'kidlashicha, “Bolalar va o`smirlar ayniqsa, o`smir va o`spirinlarning yosh va o`tish davri xususiyatlari impulsivlik, qo`zg`aluvchanlik holatining yuzaga kelishiga sabab bo`ladi. Impulsiv xatti-harakat birinchi navbatda o`ziga xos affektiv kechinmalar tufayli yuzagakeladigan affektiv holatni ifodalaydi. Bunday holat mazmunida qisqa muddatli va kuchayib boruvchi emotsional hissiyotlar yotadi”³.

Zamonaviy mahalliy tadqiqotchi Yu.A.Kleyberg o`smirlar deviantligi misolida shaxsning madaniy normalarga munosabati orqali deviant axloqni ochib beradi. Og`ishgan xulq- bu “shaxsning unga qadrli munosabatni namoyon qilishi vositasida ijtimoiy me`yor va kutishlarni o`zgartirishning maxsus usuli”. Buning uchun alohida usullardan foydalaniladi: sleng, simivolika, moda, manera, harakat va hokazo. O`smirlarning deviant harakatlari ahamiyatli maqsadlar, o`z-o`zini tasdqilash va razryadka vositasi sifatida chiqadi.

Ushbu maqola O'zbekiston Respublikasida amalga oshirilayotgan keng ko'lamli islohotlar va asosiy vositalarni jadal yangilash zarurati sharoitida lizing xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning investitsiya faoliyatini moliyalashtirish shakli sifatida alohida ahamiyatga ega.¹

Zamonaviy dunyoda oila yangi shakllarga ega va bilan taqqoslaganda sezilarli darajada o'zgartirilgan oldingi avlodlar davomida qabul qilingan oilaviy munosabatlarning an'anaviy shakllari.²

"Psixologiyaning otasi" hisoblangan Vilgelm Vundt esa xuddi ana shu tadqiqotga asoslangan ma'lumotlar to'plashga o'z diqqatini qaratdi. U o'zining "Inson va hayvon ruhi haqida leksiylar" 1900-yilda bosmadan chiqqan o'n tomli "Xalqlar psixologiyasi" asarlarida, asosan, o'zi to'plagan empirik ma'lumotlar asosida xalqlar psixologiyasiga bag'ishlangan fikrlari tizimini bayon etdi. Uning fan oldidagi xizmati shundan iborat ediki, empirik ma'lumotlar to'plash usullari, to'plangan manbalarni sharhlash borasida bebaho bilimlar to'pladi. Uning fikricha, psixologiya fani ikki qismdan iborat: fiziologik psixologiya va xalqlar psixologiyasi. Fiziologik psixologiya inson ruhiyatini o'rganuvchi eksperimental fan bo'lib, oliy psixik jarayonlar - tafakkur va nutqdan tashqari barcha narsani tajriba usulida tadqiq etish mumkin. Tajriba usulida o'rganib bo'lmaydigan barcha oliy ruh holatlarini xalqlar psixologiyasi o'rganadi, chunki undagi o'rganish usullari o'ziga xosdir – u madaniy mahsullar hisoblangan til, afsonalar, odatlar, san'at asarlari, inson tafakkurining murakkab tomonlarini ochib beradi. Shunga qaramay, Vundtning qarashlari idealistik asosda bo'lgan, ya'ni u individ bilan jamiyat o'rtasidagi murakkab dialektik munosabatni idealistik asosda turib hal qilgan va jamiyatning rolini absolut tushunib, shaxsning tarixini yaratishdagi, ijtimoiy jarayonlardagi faol o'rnini ko'ra bilmagan. Uning izdoshlari rus olimi A. Potebni, nemis olimi T. Geyger va boshqalar ham u yo'l qo'ygan mafkuraviy kamchilikni oldini ola olmadilar, lekin ular bir fikrda yakdil edilarki, xalqlar psixologiyasi individual psixologiyadan farq qiladi, shuning uchun ham maxsus fan kerakki, u o'ziga xos usullar yordamida shaxs va

jamiyat munosabatlari qonunlarni ochib berishi lozim. Xuddi ana shu xulosalar ijtimoiy psixologiyaning fan sifatida shakllanishiga ilmiy asos bo'ldi.

O'smirlarning deviant axloqi mahalliy va tibbiy adabiyotlarda yetarlicha yoritilgan. U, qoidagidek, delikvent xloq, spirtli ichimliklar va giyohvand moddalarni barvaqt iste'mol qilish, jinsiy axloq deviatsiyasi, suitsidal axloq, uydan qochib ketish va daydilik kabi shakllarni o'z ichiga oladi. Ma'lumki, balog'at yoshi hisoblangan (12-14 yosh davrida) o'smirlik davrida keskin psixofiziologik o'zgarishlar sodir bo'ladi. Ushbu o'zgarishlar ko'pincha o'smir ruhiyatiga ham ta'sir o'tkazadi. Bu o'smirda tajanglik, serzardalik, injiqlik, ta'sirlanuvchanlik holatlarining kelib chiqishiga sabab bo'ladi. O'smir ruhiy dunyosida paydo bo'lgan bunday o'zgarishlar balog'at davri o'tishi bilan bir me'yorga kelib qoladi. Shuning uchun balog'at yoshi davrida ota-onalar o'smirlar tarbiyasiga alohida e'tibor berishlari, ularda kechayotgan psixofiziologik o'zgarishlarni hisobga olishlari maqsadga muvofiqdir. Ko'pincha oilaviy tarbiyada bolalarning yosh va individual-psixologik xususiyatlarining inobatga olinmasligi ularning noto'g'ri, yomon yo'llarga kirib ketishlariga sabab bo'ladi. Shu boisdan ota-onalar oilaviy tarbiyada, farzandlari bilan bo'ladigan shaxslarlaro munosabatlarda, ular bilan muomala qilishda shaxs va yosh davri xususiyatlarini hisobga olgan holda ish tutsalar oilaviy tarbiyaning samarasiyuqori bo'lishligini ta'minlagan bo'lar edi.

Ilm-fanning tahmini shundaki, dunyoda qandaydir qonuniyatlar mavjud bo'lib, ularko'pincha umumiy ma'noga ega bo'lish uchun yetarlicha statsionardir. Agar xilma-xillikning tasodifiyligi inson va jamiyat xatti-harakatlarida ustunlik qilsa, nazariyalar past qiymatga ega. Biroq, Tebes (2005) ta'kidlaganidek, odamlarning nazariyalari qanday va nima uchun bir-biridan farq qilishini va istiqbollar paydo bo'ladigan vaziyatlarni tushunish ilmiy tadqiqotlar olib borishda fan va nazariy jihatdan kontseptuallashtirish uchun joy beradi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Ravshanbekova Dilfuza Sherzod qizi. (2022). O'SMIRLIK OG'ISHGAN XULQ-ATVORNING SHAKLLANISHIDA YETAKCHI DAVR SIFATIDA. International Scientific and Practical Conference "Modern Psychology and Pedagogy: problems and solutions", ANGILYA. <https://doi.org/10.5281/zenodo.6596876>
2. <https://cyberleninka.ru/article/n/omma-psixologiyasining-negizida-mavjud-konsepsiyalar-va-jamiyatning-rivojlanishida-tosiqlarning-paydo-bolishi>
3. Madumarov Talatbek Tolibjonovich, & Gulomjonov Odiljon Rahimjon o'g'li. (2021). PREREQUISITES FOR THE DEVELOPMENT OF A LEASING MECHANISM IN PUBLIC - PRIVATE PARTNERSHIP. International Engineering Journal For Research & Development, 6(SP), 5. <https://doi.org/10.17605/OSF.IO/7MXR3>

4. Abdullayev Akmal Nasriddinovich (2020). THE FEATURES OF APPEARING FAMILY IN MODERN SOCIETY. European science review, (3-4), 69-72.
5. Karimov I.A. «Barkamol avlod - O‘zbekiston taraqqiyotining poydevori».T., 1997, 64 b.
6. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risidagi Qonuni”, T., 1997.